

АКТИВІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В КОНТЕКСТІ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Свобода віросповідання є головною передумовою повноцінної участі релігійних організацій у побудові громадянського суспільства. Саме в релігійному плюралізмі закладені основи свободи духу й багатомайття світоглядних орієнтацій, властивих майбутньому соціуму. В контексті його формування основною метою релігії подолання надмірного соціального прагматизму та егоїзму, сакралізація людського буття. Актуальність зазначеного історичного завдання обумовлена недосконалою природою секулярного громадянського суспільства, де, за словами Гегеля, "...кожний для себе – мета, все інше для нього - ніщо" і в кращому разі це "інше" – суть засоби для цілі особного".¹

В розмаїтті моделей громадянського суспільства дослідники виділяють дві домінуючі діаметрально протилежні концепції. Перша сформувалася на німецькому культурному ґрунті й була розвинена у працях Гегеля й Маркса. Їх теорії єднала ідея спроможності самої держави творити необхідний тип суспільства і захищати його. Щоправда, на відміну від гегелівської, реалізація марксистської доктрини призвела до злиття держави і суспільства, одержавлення соціуму і витіснення релігії як одного його компонентів.

Інша ліберальна (англо-американська) модель громадянського суспільства, навпаки, вибудовувалася на абсолютизації його саморегулятивної функції, здатної, начебто, максимально нейтралізувати руйнівний потенціал держави й відкрити широкий простір для розвою всіх соціальних інститутів: політичних, економічних, культурних, релігійних.

Особливість даної концепції полягає у певній ізоляції державного чинника. Переоцінюється спроможність саморегулюючих громадських асоціацій забезпечити безконфліктний характер міжособних взаємин. Така модель видається малоприсадною для тих країн, які не мають сталої демократичної традиції. Україна належить до держав саме такого типу і зазначена трансформація має бути для неї поступовою й поетапною.

Комплексний аналіз ролі релігії в побудові громадянського суспільства в Україні передбачає розгляд двох взаємопов'язаних проблем: по-перше, гармонізації інтересів самих релігійних організацій і, по-друге, особливостей їх безпосереднього впливу творення нових соціальних відносин. У даній статті ми зосередимося на останній проблемі.

Насамперед слід відзначити, що специфіка творення громадянського соціуму Україні полягає в тому, що силою об'єктивних обставин цей процес накладається або, сказати точніше, здійснюється одночасно з відродженням української нації державності, а також переходом до нової суспільно-економічної формації. Тобто відміну від країн Заходу, рух до вищої фази організації соціуму розпочато в умовах незавершеності структурування суспільства в усіх його формах: політичній, економічній, релігійній тощо. За цих обставин найважливішим є збалансування цих трансформацій. Проте, як у політичних, так і в наукових колах існує впливова течія, представники якої схильні до прискорення процесів перехідного періоду "запровадження" принципів зрілого громадянського устрою. Характерними у цьому зв'язку є висновки, згідно з якими створення окремої держави є кінцевим підсумком українського національного руху й "демократичним максимумом у вирішенні національного питання"³, або положення, в яких динамізація управлінських функцій держави розглядається як така, що суперечить самій логіці руху до громадянського соціуму⁴. При цьому недооцінюється факт незавершеності в суспільстві регенерації його національних, у т.ч. етнорелігійних компонентів. Відтак форсована реалізація принципів громадянського суспільства несе в собі загрозу розмивання його

¹ Гегель Г.В.Ф. Філософія права. – М., 1990. – С.228.

² Див.: Там само. С.228-229.

³ Носков В.А. Концептуальні аспекти изучения української історії 90-х років ХХ в. // Вісник Донецького ун-ту: Гуманітарні науки. – 1998. – Вип.1. – С.14.

⁴ Див.: Кочан Н. Релігія як ідеологія в сучасному українському суспільстві // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін. – К., 1998. – С.112-125.

національно-культурних інгредієнтів та їх космополітизацію. Зрозуміло, що збалансування всіх названих перетворень передбачає посилення координаційних функцій держави. У цьому розумінні українська модель становлення нового соціуму має чимало підстав базуватися на модифікованому варіанті вищезгаданої німецької концепції громадянського суспільства.

Однією з його важливих передумов є наявність поліконфесійного релігійного середовища. На цьому шляху Україна досягла суттєвого прогресу. Так, з 1991 р. число релігійних організацій збільшилося на 55% і становить нині близько 22 тисяч; кількість конфесій перевищила 80 номінацій. При цьому православні громади складають близько 51% від загального їх числа, протестантські – 24%, греко-католицькі – 15,7%, римо-католицькі – 3,5%. Всі вони, як і нехристиянські, діють у демократичному конституційно-правовому полі, закріпленому в Законі "Про свободу совісті і релігійні організації".

На якій же стадії перебуває нині сама готовність православних та інших конфесій цілеспрямовано сприяти створенню нової соціальної архітектури? Тут необхідно зауважити, оптимальною передумовою для здійснення цього завдання було б вироблення релігійними організаціями спільної соціальної програми. Важливим надбанням на цьому шляху є засвідчене спільних заявах, зокрема під час конференцій "Влада і церква" (1996-1999 рр.) тяжіння конфесій до захисту таких загальнолюдських ідеалів, як мирне співробітництво, гуманізм, соціальна орієнтованість економіки. Вони єдині в бажанні розвивати культуру й наближати до народу її цінності. Важливим є також той факт, що на міжнародній конференції у Києві (23-24 вересня 1999 р.) єпископи провідних конфесій висловилися за відновлення капеланства у Збройних силах України. Один із засобів реалізації цих установок вбачається в засвоєнні кожним громадянином етичних норм тієї чи іншої релігійної системи.

Однак аналіз діяльності кожної з конфесій показує, що між ними існують суттєві відмінності і протиріччя не тільки релігійного, але й соціального характеру. Зокрема, протестантські й більшість неорелігійних громад виступають головним чином у ролі каталізатора ліберально-демократичних перетворень, недооцінюючи при цьому роль національних традицій. Православні конфесії, навпаки, віддають перевагу національній справі або у відкритій проукраїнській формі (УПЦ-КП й УАПЦ), або в завуальованій вселенською ідеєю проросійській (УПЦ). Меншою мірою ці крайнощі властиві греко-католикам, у яких дещо гіпертрофований національний вектор пом'якшується традиційною орієнтацією на всехристиянські цінності.

Особливо гостро зазначене протиріччя проступає у сфері культури. Так, на відміну від православних церков, з якими пов'язані глибинні культурні традиції, чисельні неорелігійні течії виступають чинником поширення так званої масової релігії й масової культури – однопорядкових, хоч і різномасштабних явищ. Релігійна творчість, соціальним призначенням якої є задоволення спрощених потреб у богоспілкуванні переважно міщанської верстви середнього класу неодмінно породжує популярну або ерзацрелігію. Її розповсюдження відбувається за допомогою відповідних засобів масової культури і мистецтва, що використовується під час т. зв. релігійного дійства: публічної проповіді, нескінченної сповіді, каяття й самовідпущення гріхів. То є своєрідна метаморфоза, сутність якої полягає в усередненні релігійної і світської культури, у тому, що, за висловом австрійського філософа О.Шпенглера, проявляє себе в поступовому витісненні стилю буденним смаком⁵. Не випадково оптимізація ролі релігійних організацій у створенні культурних

⁵ Див.: Шпенглер О. Закат Европы // Самосознание европейской культуры XX века. – М., 1991. – С.23-26.

засад громадянського суспільства в Україні залишається актуальною науковою і політичною проблемою.

Потужний поступ протестанських громад в Україні (з 1992 по 1998 рр. їх співвідношення з православними громадами змінилося з 1:2,7 до 1:2,1),⁶ які спираються на фінансову підтримку Заходу та майже віковий досвід самообілізації соціальних зусиль, перетворює їх на ту релігійну силу, котра визначальним чином впливає на вибір засадничих основ майбутнього громадянського соціуму. Разом з тим, ослаблені взаємною протидією православні й греко-католицькі чинники виявляють свою неспроможність урівноважити цю тенденцію, виходячи з націо-культурних інтересів України. Свою роль відіграє тут майже цілковита відсутність власного демократичного досвіду, на який могли би спиратись традиційні церкви.

Щоправда, сама ідея сприяння демократизації суспільства з боку християнських інститутів в Україні не є новою. Перша спроба її втілення у межах східнослов'янського простору мала місце на початку ХХ ст., що майже співпало в часі з модернізацією соціальної програми римо-католицької церкви. Тоді ліберально налаштована частина православного духовенства та відомі богослови започаткували рух "за створення християнської громадськості". Прибічники церковного оновлення, у т.ч. члени редакцій ліберальних видань – "Народ" (Київ) та "Церковная газета" (Харків) – С.Булгаков, А.Волжський, І.Філевський та інші не тільки послідовно обстоювали ідею союзу автономних православних церков, але й виробили основи їх соціальної програми. Вона передбачала ідеологічну протидію будь-яким формам "класового гноблення" і "насилья над особистістю", підтримку громадянських свобод й ідеалів суспільного самоуправління на принципах християнської моралі.⁷ З одного боку, можна зауважити, що декларовані тоді прогресивні соціальні орієнтири не були підтримані офіційною церквою та не знайшли подальшого теоретичного обґрунтування. З іншого, - сучасні православні конфесії не піднялися навіть до зазначеного рівня. І це за тих обставин, що на початку століття ідеали християнської демократії в імперії народжувалися всупереч інтересам держави, а нині вони мають всі підстави для зростання в процесі церковно-державної співпраці.

Міжконфесійні протиріччя на соціальному ґрунті цим не вичерпуються. Універсальні за своїми світоглядними орієнтирами (плюралізм, терпимість, пріоритетність прав людини) протестантські та у більшості неорелігійні громади, на перший погляд, вигідно відрізняються від православних з точки зору органічності самій природі громадянського суспільства. Вони не сприймають заангажованість православних церков у національному питанні, їх схильність до віросповідної монополії й свідоме дистанціювання від соціально-економічних процесів. Останнє протиріччя між конфесіями випливає з самої протестантської етики, згідно з якою ознаками благовір'я є, зокрема, підприємницький успіх віруючих, бережливість, засудження марнотратства тощо. Однак саме у цьому аспекті, за переконанням ідеологів православ'я, протестантизм постає як своєрідний симбіоз віри й підприємницької ідеології, що тягне за собою прагматизацію віри ("вірую для життєвого успіху"). З урахуванням перманентної трансформації самої протестантської теології, можна твердити, що протестантизм в усьому прив'язує себе до мінливих політичних та соціально-економічних форм, чим поступово розмиває свою сакральність, перетворюється в філософсько-релігійну систему, тобто в одну з секуляризованих релігій. Іншими словами, протестантизм трансформується разом з

⁶ Підраховано за : Бондаренко В. Релігійна ситуація в Україні і перспективи її розвитку // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін. – К., 1998. - С.16-17.

⁷ Церковная газета. – 1906. - № 7. – С.4.

соціумом, а не спрямовує його, перебуваючи над ним.

Водночас для суспільної діяльності православних конфесій в Україні притаманні принципи іншого порядку. Характерним у цьому зв'язку є їх ставлення до нинішньої соціально-економічної системи. Не заперечуючи, зокрема, багатоманітності форм власності, православні ідеологи засуджують абсолютизацію матеріально-технічних чинників суспільного розвитку. За останні роки, на думку митрополита УПЦ Володимира, жодна економічна і наукова програма не передбачала у своїй основі головного – каменя віри.⁸ Означене дає підстави трактувати сучасну цивілізацію як "грабіжницьку і злодійську", де "все рухається завдяки здирству" й "узаконеному грабунку ближнього".⁹ В оцінках основної тенденції розвитку суспільства в Україні православні ідеологи близькі до песимістичної доктрини О.Шпенглера, в якій обґрунтовується фатальне наближення механічно-споживчої цивілізації.¹⁰

Ідеальну мету цивілізації православні церкви вбачають у ствердженні любові і справедливості як "принципів буття людства".¹¹ Своє моральне право на викриття небезпечних цивілізаційних вад вони намагаються закріпити вірністю церковній доктрині, в основі якої відмова від встановлення вічного зв'язку з будь-якими конкретними державними і політичними формами. Православна соціальна етика цілковито ґрунтується на духовних цінностях, вона не містить, подібно протестантській, регламентації людської діяльності, зокрема у виробничій сфері. Відтак, з одного боку, православні інститути, у порівнянні з протестантськими, не мають матеріалізованих важелів впливу на суспільство, а тому більш віддалені від нього. З іншого, - православна церква воліє компенсувати це іншим – не втрачати чистоти своєї релігійної природи, не піддаватися секуляризації, а тому вбачає своє покликання навіть у тому, щоби виконувати функцію духовної реабілітації стосовно тієї частини громадянства, яка вже піддалася впливу прагматизованих і десакралізованих релігійних течій.

Однак, як свідчить історичний досвід, один лише духовний зв'язок з паствою не є достатнім для утримання віруючих в орбіті постійного і всеохоплюючого впливу. Це особливо відчувається в епохи занепаду духовності й рельєфно проступає на фоні реалізації іншими церквами модернізованих соціальних доктрин. Йдеться передусім про новітнє соціальне вчення католицизму. Його формування, розпочате наприкінці ХІХ ст., базувалося на збереженні релігійної ортодоксії й виробленні гнучких, здатних до постійного удосконалення засобів впливу на суспільство. Стратегічними завданнями соціальної діяльності церкви були проголошені загальне благо, розбудова, за висловом Папи Павла VI, "цивілізації любові". Реалізація нової соціальної доктрини, наприклад у Німеччині, забезпечила встановлення партнерських стосунків католицької церкви з державою і протестантськими громадами.

Субсидіарна основа їх співпраці в сучасних умовах передбачає передачу церкві частину функцій, які раніше належали до компетенції держави, зокрема соціально-доброчинних. Набуваючи корпоративного статусу, тобто досягаючи значної питомої ваги своїх громад в загально-релігійному середовищі, церковні організації дістають право на використання відповідної частини церковного податку, який збирає держава.¹² Отримані у такий спосіб матеріальні засоби використовуються церквами для надання

⁸ Володимир митрополит. Українська православна церква сьогодні // Православний вісник. – 1996. - №1. – с.4.

⁹ Там само. – С.11

¹⁰ Див.: Шпенглер О. Закат Европы – С.15, 53.

¹¹ Див.: Макарий, архиепископ. Служение церкви примирению и национальный вопрос // Православный вестник. – 1996. - №1. – С.11.

¹² Див.: Єленський В. Рейнські уроки // Людина і світ. – 1999. - №3-4. – С.5.

допомоги різним верствам населення, що супроводжується цілеспрямованими душпастирськими заходами. Відтак матеріальний чинник надає духовному спілкуванню між кліром і паствою необхідної регулярності і глибини.

На наш погляд, особливість католицької соціальної концепції полягає в її поміркованості. У той час як протестанти виявляють тяжіння до соціорелігійного модернізму, максимально розкріпачують релігію, пристосовуючи її до соціальних потреб, а православні, навпаки, остерігаючись ворожої християнському традиціоналізму секуляризації, тяжіють до фундаменталізму не тільки в релігійній, але й у соціальній сфері, католицька церква вирішує цю дилему своєю центральною орієнтацією. Проголошена на Другому Ватиканському соборі (1962-1965) ідеологія аджорнаменто, тобто "осучаснення" церкви, не має нічого спільного з "капітуляцією перед світом".

Католицька (у нашому прикладі німецька) модель організації суспільного служіння надає церкві достатній набір важелів, за допомогою яких вона здатна корегувати (разом з іншими конфесіями) світоглядну орієнтацію громадян, бути впливовою силою, що стоїть на захисті ідеалів громадянського суспільства.

Останнім часом помітно активізувалася благодійницька діяльність релігійних організацій і в Україні. За офіційними даними, тут функціонує 104 християнських місій, які контролюють від однієї до двох третин гуманітарних вантажів, призначених для України.¹³ Але оскільки благодійницькі фонди мають переважно закордонне походження, зрозуміло, що їх розподіл в Україні відбувається головним чином під егідою протестантських церков. Зважаючи на ту обставину, що Українська греко-католицька церква також діє в рамках програми міжнародної добродійної організації "Карітас", можна констатувати, що православні церкви, з їх цілковитою залежністю від добровільних внесків самих парафіян, остаточно витіснені на периферійні позиції у цій важливій ділянці суспільного життя. Такий перебіг подій не лише не сприяє утвердженню громадянської злагоди, але й поглиблює розколи за релігійною ознакою. Причина лежить на поверхні – протестантські конфесії супроводжують благодійницькі заходи в соціально-економічній сфері наростаючим прозелітизмом, спрямованим врешті-решт на підірив позицій традиційних церков.

Існує прямий зв'язок між нерозвиненістю дієвих важелів впливу на громадськість і надмірною політизацією церков, які таким чином намагаються посилити чи утвердити власні позиції. Держава, яка не створила умов для різнобічного діалогу між церквами і суспільством неодмінно стикається з проблемою їх політичного протистояння, у т.ч. й на соціальному ґрунті.

Аналіз політичної активності церков в Україні показує, що найвищою вона є у православних, греко-католиків та певною мірою мусульман. Про це свідчить, зокрема, й діяльність створених за їх участю партій: Республіканської християнської, Християнсько-демократичної партії України, Української християнсько-демократичної партії, Християнсько-народного союзу, Партії мусульман України та інших.

Дві домінуючі причини зумовлюють участь у них духовенства відповідних конфесій: у сфері релігійній – небезпека бути витісненими з історичної сцени, у сфері суспільній – потреба в лобюванні національних інтересів, з якими пов'язані православна культура і східно-християнський культ. Обидві проблеми є реальними і навіть однопорядковими, оскільки витіснення на соціальну периферію українського етнорелігійного і етно-культурного компонентів означало б виродження самої нації. За умов, коли держава ще не усвідомила глибину такої небезпеки, політичні надзусилля православних церков в Україні є закономірним і у певному розумінні позбавленим

¹³ Див.: Бондаренко В. Релігійна ситуація в Україні і перспективи її розвитку. – С.26.

конструктивної альтернативи.

Звідси випливає й логіка теперішньої вузькоконфесійної спрямованості названих християнських партій, хоч саме ця їх особливість суперечить принципам християнської демократії. Остання передбачає якраз надконфесійність і такі політичні переконання, які ґрунтуються на загальнохристиянських цінностях. З тієї ж причини зазначені партії ще не стали й структурами громадянського суспільства. У кращому разі вони покликані прискорити дозрівання етнорелігійних складових майбутнього громадянського соціуму.

Ближче до створення християнсько-демократичних рухів в Україні стоять протестанти й католики. Проте, вони ще не мають належної підтримки з боку місцевої політичної еліти, яка не ризикує спиратися на поки що нерозвинену й нестійку соціальну базу. Лише як спробу закріпитися на українському ґрунті за певної підтримки політичних сил можна кваліфікувати членство представників харизматичних громад у Всеукраїнському об'єднанні “Громада”, Соціал-демократичній партії (об'єднані) і навіть у Християнсько-демократичній партії України.

Вибори до парламенту та у місцеві органи влади (1998 р.) засвідчили переплетення інтересів партій і церков, спроби останніх вирішити на державному рівні свої вузькоконфесійні інтереси. Політичні пріоритети конфесій були часом діаметрально протилежними. Представники УПЦ Київського патріархату, УАПЦ й УГКЦ орієнтувалися на партії державницького спрямування, засуджували комуністичну ідеологію, регіональний сепаратизм, ідею відновлення союзу з Росією. Акценти, поставлені на боротьбі зі злочинністю і корупцією, необхідності надання економіці соціальної спрямованості – увесь цей комплекс ідей визначив підтримку конфесіями патріотичної орієнтації правих та центристських партій, зокрема РУХу, НДП, СДПУ(о).

Доктрина дистанціювання від політики, заявлена УПЦ Московського патріархату, реалізується в суперечливій формі. Її інтереси на виборах обстоювали партії, електорат яких охоплює переважно південно-східний регіон України: Соціально-ліберальне об'єднання “Слон”, Громада, Партія регіонального відродження України, Громадянський конгрес України. Представники УПЦ Московського патріархату, які входили до списку кандидатів від названих та інших партій, виступали з позицій захисту прав людини, неодмінно пов'язуючи їх з відновленням єдності слов'янських народів, двомовності в Україні, подоланням націоналістичних тенденцій тощо. Суттєвою особливістю політичної позиції УПЦ стало небажання відмежовуватися від лівих, у т.ч. комуністичних сил, стратегія яких не має точок дотику з концепцією громадянського суспільства, натомість зорієнтована на слов'янську інтеграцію. Йдеться, очевидно, про один із небагатьох проявів політичної автономії УПЦ, оскільки Московський патріархат послідовно демонструє антикомуністичну й національно-патріотичну орієнтацію. Доречно згадати, що саме Московська патріархія стала одним із ініціаторів та фундаторів у Росії “Всемирного русского народного собора”, а в 1999 р. увійшла до руху “Отечество” з його правоцентризмом та антизахідною ортодоксією¹⁴. Стосовно України слід додати, що саме ліві сили, уникаючи організаційних форм співробітництва з УПЦ, дедалі активніше використовують ідею інтегруючої ролі православ'я у східнослов'янському світі.

Загалом виборча компанія в Україні засвідчила, по-перше, ненадійність використання лише політичних методів для вирішення стратегічних завдань, що стоять

¹⁴ Див.: Верховский А. Московская Патриархия как политическая партия// Русская мысль. – 1999. – 15-21 июля. – С.21.

перед традиційними християнськими конфесіями. На виборах до Верховної Ради християнсько-демократичні партії навіть сукупно не набрали 4% голосів виборців, що засвідчило як незрілість ідейно-організаційних форм співпраці між церквами і політичними структурами, так і невіру громадян у саму можливість реалізації християнських цінностей партійними засобами. По-друге, церкви отримали незначні важелі впливу на місцеві органи влади, до яких було обрано 61 духовну особу. Разом з тим це засвідчило, що не глобальні політичні гасла, а місцеві церковні й соціальні проблеми виявилися ближчими для електорату кожної з представлених на виборах конфесій. По-третє, про масштаби політичної активності церков та популярність їх програм частково свідчать дані щодо кількості отриманих ними місць в муніципальних органах влади: УПЦ — 36 мандатів, УПЦ Київського патріархату — 12, УГКЦ — 6, УАПЦ — 4, Християни віри євангельської-п'ятидесятники — 2, харизмати — одне.¹⁵ Таким чином, національно орієнтовані церкви посіли разом 36% місць, УПЦ Московського патріархату — 59%, представництво протестантських громад склало 5%.

Проте головний підсумок в іншому: соціальні ідеї, які могли б об'єднати представлені на політичній арені релігійні течії були відсунуті на другий план. Протистояння передусім традиційних церков посилює політичну партикуляризацію суспільства. Зрозуміло, що його поділ на конфронтаційно налаштовані групи населення не має нічого спільного з поділом громадянського суспільства на толерантні, хоч і конкуруючі між собою асоціації.

Отже, на даному етапі історичного розвитку України роль релігійних інституцій у формуванні громадянського суспільства є гостро суперечливою. З одного боку, принципам нового соціуму відповідає поліконфесійність і свобода віросповідання. Обнадійливою є готовність конфесій захищати принципи гуманізму, народовладдя і соціальної справедливості. З іншого боку, церкви де-факто виконують дезінтегруючу роль в українському суспільстві як у релігійному, так і в соціально-політичному аспектах. Головна причина, на наш погляд, криється у тому, що в Україні ще не існує жодної релігійної інституції, яка б, уникаючи крайнощів, гармонійно поєднувала в процесі соціального служіння вселенське і національне, загальнолюдські цінності й національну специфіку. Очевидно, лише на цих засадах може ґрунтуватися конструктивна участь як світських, так і релігійних організацій у розбудові демократичного майбутнього.

¹⁵ Детальн. Див.: Шуба О. Релігія і політика в українському суспільстві// Релігія і суспільство в Україні: фактори змін. — С.64.